

МРНТИ 16.21.07

ЖАҢ ДИҢ-ДЖИҢ

Филология ғылымдарының докторы, профессор Қытай Халық Республикасы

ҚАЗАҚ ТІЛІНІҢ ЕКІ ДӘРЕЖЕЛІ ГРАММАТИКАЛЫҚ БІРЛІКТЕРІ

Аннотация: Тіл дегеніміз – мағына бейнелеуші шекті белгілерден құралған жүйе. Сипаттамалы (суреттемелі) лингвистиканың түпкілікті міндеті – тіл жүйесінің мағына бейнелеу механизмін айқындау. Тіл шекті мағына бейнелеуші құрамдарынан шексіз сөйлеу бірліктерін құрау арқылы шексіз мағына бейнелейді. Тіл жүйесіндегі мағына бейнелеуші белгілер (бірліктер) екі түрлі болады, бірі – лексика сипатты белгілер (бірліктер), енді бірі – грамматика сипатты белгілер (бірліктер).

Тірек сөздер: грамматикалық бірлік, жалаң және күрделі бірліктер, грамма мен грамматика

ЖАН ДИН-ДЖИН

¹Доктор филологических наук, профессор Китайской Народной Республики

ДВУХУРОВНЕВЫЕ ГРАММАТИЧЕСКИЕ ЕДИНИЦЫ КАЗАХСКОГО ЯЗЫКА

Аннотация: Язык - это система, состоящая из предельных признаков, отражающих смысл. Конечной задачей описательной лингвистики является определение механизма выражения смысла языковой системы. Смысловыражающие знаки (единицы) в системе языка бывают двух видов: одни – лексические знаки (единицы), другие – грамматические знаки (единицы). В статье рассматриваются особенности двухуровневых грамматических единиц в казахском языке. Показаны механизмы раскрытия грамматического значения единиц, являющихся одним из объектов описательной лингвистики и описательной грамматики.

Ключевые слова: грамматическая единица, простые и сложные единицы, грамма и грамматика.

JEAN DIN-JIN

Doctor of Philology, Professor of the People's Republic of China

TWO-LEVEL GRAMMATICAL UNITS OF THE KAZAKH LANGUAGE

Annotation. A language is a system consisting of limiting features that reflect meaning. The ultimate goal of descriptive linguistics is to determine the mechanism for expressing the meaning of a language system. There are two types of semantic signs (units) in the language system: lexical signs (units) and grammatical signs (units). The article deals with the features of two-level grammatical units in the Kazakh language. The mechanisms of revealing

the grammatical meaning of units that are one of the objects of descriptive linguistics and descriptive grammar are shown.

Keywords: grammatical unit, simple and complex units, grammeme and grammar

Тіл шекті мағына бейнелеуші құрамдарынан шексіз сөйлеу бірліктерін құрау арқылы шексіз мағына бейнелейді. Әрқандай сөйлеу бірлігі лексикалық және грамматикалық бірліктердің бірігуінен жасалады, олардың тілдік мағынасы өзіндегі әрқайсы құрамдас бөліктерінің мағыналарының жай түріндегі қосындысы болып табылады, яғни $ABCD=A+B+C+D$. Мысалы:

Asan jaqsı adam? = (1)Asan + (2)jaqsı + (3)adam + (4){.....өрлеу интонациясы} + (5){зат. -атау сеп. +зат. -жіктік} (бастауыш-баяндауыштық қатынас) + (6){сын.+зат.} (сын-сипат анықтыруыш-анықталушылық қатынас)

eki bala = (1) eki + (2) bala + (3){сан.+зат.} (сан-мөлшер анықтыруыш-анықталушылық қатынас)

balalar = (1) bala + (2){_н-LAR} (көптік)

Қорыта келгенде, грамматика белгілі форма мен белгілі мағына ұштасқан мағына бейнелеуші нақ тұлға. Сипаттамалы грамматика сипаттамалы лингвистиканың бір тармағы болып, оның негізгі міндеті тілдегі грамматикалық мағынаны бейнелеу механизмін айқындау, ал осының алғы шарты сипаттаудың объектісін тұрақтандыру.

Қазақ тілінде (оның үстіне басқа да тілдерде) грамматикалық құрамның (бірліктің) саны қанша екендігі жөнінде әлі айқын жауап жоқ.

Төрт дәрежелі грамматикалық бірліктер жөнінде

Грамматика саласында төрт дәрежелі бірліктер деген көзқарас үстем орында тұрады, демек грамматиканың морфема, сөз, сөз тіркесі және сөйлем сынды төрт дәрежелі бірліктері болады дейді. Бұл көзқарас әсілі тіл мен сөйлеуді, лексика мен грамматиканы шатастырғандығынан болып отыр.

Грамматиканы осы көзқарас бойынша зерттеуге келмейді. Өйткені сөз тіркесі мен сөйлемнің саны шексіз, саны шексіз бірліктерді объекті ете отырып, бір нәрсені зерттеуге болмайды, оның үстіне лексикалық құрам (бірлік) арқылы грамматиканы зерттесек, «бас десе, құлақ деу» дегендей нәтиже шығады.

Грамматикалық бірлік

Грамматикалық бірлік, бәрінен бұрын сөйлеудің бірлігі емес, қайта тілдің бірлігі; онан қалса, лексикалық бірлікпен шегарасын айқын ажыратуға тиіс.

Сөз тіркесі де, сөйлем де сөйлеудің бірлігі, олардың саны шексіз болып, тіл жүйесінде (қорында) сақталған саны шекті мағына бейнелеуші белгі болмай, қайта тілдегі лексикалық және грамматикалық бірліктерден уақытша құралған құрылым, әрине мұндай құрылым грамматикалық бірлікке жатпайды.

Морфеманың екі түрлісі болады, бірі – сөзжасам морфемасы, енді бірі грамматикалық мағына бейнелейтін морфема, мұның кейінгісі ғана грамматикалық бірлік болады. Сөз де негізгі сөз және көмекші (шылау) сөз деп екі түрге бөлінеді, кейінгісі ғана грамматикалық бірлік болады. Алайда, грамматикалық бірлік қосымша мен көмекші сөзбен ғана шектелмейді, қазақ тілінде грамматикалық бірлік жасап, грамматикалық мағына бейнелейтін грамматикалық тәсіл кемінде бес түрлі болады, мысалы:

морфологиялық тәсілге тән грамматикалық бірлік: {зат.-LAR}, {зат-сан(-тәуел.)-GA}, {-сын (-İ) rAQ}, {етістік-тұрпат-етіс-болымды болымсыз -Dİ -жік.}

көмекші сөз тәсіліне тән грамматикалық бірлік: үшін, және, қой

сөздің (сөз табының) орын тәртібі тәсіліне тән грамматикалық бірлік: {сын.+зат.}

(сын-сипат анықтаушы-анықталушылық қатынас), {үстеу+етістік} (пысықтаушы-пысықталушылық қатынас)

Қайталау тәсіліне тән грамматикалық бірлік: зат. {AB-p(A)B} (сөйлеуші онша көзге ілмейтін түркім)

(сын-сипат сын. {Ap-AB} (күшейтпелі шырай), {етіс.1 -(Ī)p-етіс.1 -(Ī)p} (мақсатты түрде жалғастыру немесе қайталау)

Интонация тәсіліне тән грамматикалық бірлік: {.....(өрлеу интонация)} (таңырқай сұрау

лебізі)

Грамматиканың жалаң және күрделі бірліктері

Тілдік бірліктер, оның ішінде грамматикалық бірліктер сөйлеу бірліктерінде қамтылған, грамматикалық бірліктерді тану, тұрақтандыру үшін оларды сөйлеу бірліктерінен іріктеп алып шығу керек. Осы барыста тапқан грамматикалық мағынаны бейнелейтін бір тізбек, өз алдына бір ғана дербес бірлік болуы да мүмкін, бірнеше дербес бірліктердің қатар тұруынан болуы да мүмкін. Мысалы:

- (1) Men Asanđi kir-**giz-be-di-m**.
- (2) Asan-**nĭŋ** kitab-**ĭ** osĭ.
- (3) Mĭŋ ayt-**qan-ĭŋ-men** beker.
- (4) Asan kel-**gen-še**, sen ešqayda barma.
- (5) Asan erterŋ kel-**se kerek**.

(1) мысалдағы қатысты төрт құрамнан құралған тізбектің жалпы мағынасы өзінің төрт құрамдас бөлегінің мағыналарының жай түрдегі жиынтығымен тең, яғни -gizbedim=-giz+ -be+ -di+ -m, бұның өзі бұл төрт құрамдас бөлегінің әрқайсысы заңдылық бойынша қолданылатын, демек, ұқсамаған жағдаятта белгілі форма арқылы белгілі мағына бейнелеу қасиетімен емін-еркін қолданылатын бірліктер екендігінен, төртеуі де дербес грамматикалық бірлік екендігінен дерек береді.

(2) мысалдағы «-nĭŋ» және «-ĭ», Asan мен kitap-тың арасындағы тәуелдік анықтығыш-анықталушылық қатынасты, яғни Asan – иелеуші, kitap – иеленуші екендігін, kitap Asan-ның иелігінде болатынын бейнелейді. Бірақ, бұл қатыныс мағынасын «-nĭŋ» мен «-ĭ» жеке-жеке емес, қайта екеуінің сәйкесуінен қалыптасқан {_{зат.1} -Nĭŋ, _{зат.2} -(s)ĭ} формасы бейнелейді, бұл жерде «-nĭŋ» мен «-ĭ» екі дербес бірлік емес, екеуінен жасалған {_{зат.1} -Nĭŋ, _{зат.2} -(s)ĭ} формасы ғана бір дербес бірлік болады.

(3) мысалдағы «-qanĭŋmen» тұтасымен қарсылықты қатынас мағынасын бейнелейді, оның бұл мағынасы өзінің үш құрамдас бөлегінің жеке-жеке мағыналарының қосындысымен тең емес, яғни -qanĭŋmen≠-qan+ -ĭŋ+ -men, мұндайда біз осы үш құрамдас бөлектің әрбіреуін бір дербес грамматикалық бірлік ретінде қарай алмаймыз, үшеуін матап {_{етістік} -QAn-тәуел.-Men} сынды бір бірлік етіп қолдануымызға тура келеді, сөйткенде ғана, бүтін сөйлемнің мағынасы өзінің әрқайсы құрамдас бөліктері мағыналарының жай түріндегі қосындысы болады.

(4) мысалдағы «-genše», тұтасымен екінші іс-әрекеттің бұрын басталуының уақыт шегі қатынас мағынасын бейнелейді, яғни бірінші іс-әрекеттің басталу уақыты, екінші іс-әрекеттің бұрын жүргізілуінің я жалғасуының уақыт шегі, бүтін тұлғаның мағынасы өзінің екі құрамдас бөлігінің мағыналарының жай түріндегі жиынтығымен тең болмайды, яғни -genše≠-gen+ -še, сондықтан, {_{етіс.1} -ĜAnšA, _{етіс.2} } формасы бір құранды күрделі бірлік деп қаралған жөн.

(5) мысалдағы «-se kerek», тұтасымен ауызекі жору лебізі мағынасын бейнелейді, бұл да екі құрамдас бөлегінің мағыналарының жай түріндегі қосындысымен тең емес, «-se kerek» ≠ -se+ kerek, сондықтан {_{етіс.} -sA kerek} формасын бір құранды күрделі бірлік деп қараймыз.

Жоғарыдағыдай екі я онан да көп морфемадан құралған бірліктер күрделі грамматикалық бірлік болады. Күрделі бірліктің құрамдас бөлегі болған бірліктер емін-еркін қолданылмайтындығынан дербес бірлік емес, ал олардан құралған күрделі бірлік тұтас тұлғасымен еркіндікке ие болғын соң, еркін қолданылуға болатын дербес грамматикалық бірлік болады. Құранды бірлік пен оны құрап тұрған морфеманың арасында дәрежелік айырмашылық сақталып отырады. Алдыңғысы кейінгісінен бір дәреже жоғары тұрады.

Жұртқа аян, лексикада дәл осы сияқты құбылыс болады. Негізгі сөз лексика көлеміндегі морфемадан жасалады. Бір морфемадан жасалғаны жалаң сөз, екі я одан да көп морфемадан құралғаны күрделі сөз деп аталады. Лексикада екі дәрежелі бірлік бар, бірі морфема, енді бірі сөз (лексема), әрқандай сөз морфемадан жасалады, дәрежесі де морфемадан жоғары болады. Оның үстіне лексикада екі-ақ дәрежелі бірлік бар, морфемадан кіші болса мағынадан айырылады да лексикалық бірлік бодмай қалады; сөзден үлкен болғанда лексика бірлік пен грамматикалық бірліктің бірікпесі болатындығы сөзсіз, сондықтан ол тілдік бірлік болмай сөйлеудің бірлігі болып қалады да, әрине лексикалық бірлікке жатпайды.

Грамматиканың екі дәрежелі бірліктері

Грамматиканың да лексикадағымен ұқсас екі дәрежелі бірлігі бар, бірі грамматика көлеміндегі морфемалар, енді бірі – сол морфемадан жасалған дәрежесі жоғары грамматикалық бірлік. Дәрежесі төмені (алдыңғысы) грамматикалық морфема, дәрежесі жоғарысы (кейінгісі) грамма деп атауды ұсыныс етеміз. Алдыңғысыдан кіші, кейінгісінен үлкен грамматикалық бірлік болмайды.

Сондықтан грамматикада грамматикалық морфема мен грамма сынды екі-ақ дәрежелі бірлік болады. Қызық болатыны мынау: фонология, лексика, грамматика үшеуін байланыстыра отырып қарасаңыз да, жағдайлары бір-біріне ұқсап кетеді, бәрінде де жоғарылы-төменді екі дәрежелі бірлікті қамтиды: фонологияда аллауфон мен фонема, лексикада морфема мен лексема, грамматикада морфема мен грамма.

Жоғары-төмен дәрежелі бірліктердің түпкілікті айырмашылығы емін-еркін қолданылу-қолданылмауында. Жоғары (-ема) дәрежелі бірліктер еркін қолдануға болады да, төмен дәрежелі бірліктер тек жоғары дәрежелі бірлік жасауға құрамдас бөлегі болуға жарайды да, өзі емін-еркін дербес қолданылмайды.

Ескертіп кететініміз, біздің бұл жерде айтып отырған «емін-еркін қолданылу» дегеніміз дәстүрлі «дербес сөйлем болу, дербес сөйлем мүшесі болу» дегенмен ұқсамайды. Ол тек заңдылықты түрде ұқсамаған жағдаятта белгі формасы арқылы белгілі мағынаны бейнелеуді ғана меңзейді. Ал, «емін-еркін қолданылудың» сыртқы формалық белгісі сол: көп бөлектен құралған тізбектің тұтас мағынасы титтей де артық-кем болмай, дәлме-дәл әрқайсы құрамдас бөлектерінің жеке мағыналарының жай түріндегі жиынтығы болу, сол тізбекте нендей бірлік болса, соның мағынасы болады, әйтпесе бомайды, демек, $ABCD=A+B+C+D$.

Грамма мен грамматика жүйесі

Сипаттамалы грамматиканың міндеті – тілдегі грамматикалық мағынаны бейнелеу механизмін айқындау. Бұл үшін бір тілдегі грамматикалық мағынаны бейнедеуші барлық бірлікті тауып, оның формасы мен мағынасының сәйкесу жағдайын айқын түсіндіріп, сөйтіп кемелді грамматика жүйесін құру қажет. Жүйе құрудың алғы шарты өзінде қамтылатын мүшені толық табу.

Құдды қолдануға беталған лексика жүйесінің (сөздіктің) мүшелері лексикалық морфема емес, қайта сөз (лексема) болатыны сияқты, қолдануға беталған грамматика жүйесінің мүшелері грамматикалық морфема емес, қайта грамема болады. Өйткені лексема да, грамема да еркін қолданылуға болатын ең кіші бірлік.

Қазақ тіліндегі барлық грамеманы табу, тұрақтандыру және оларды жинау ерекше маңыз алатын жұмыс, оны орындау қазақ тілінің кемелді грамматикалық жүйесін құрудың алғы шарты. Ал оны істеу барысында күрделі грамеманы табу, жинау бүтін жұмыстың өте маңызды жағы болмақ, себебі, күрделі грамеманың саны аз емес, тіпті жалаң грамеманың санымен шамалас болуы да мүмкін, күрделі грамеманы тауып жинау жұмысы орындалмайынша, кемелді грамматика жүйесін құруға, сипаттамалы грамматиканың міндетін орындауға ауыз ашу қиын.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

[1] 高名凯：《语法理论》，北京：商务印书馆，1960。（Гай // Минькай. Грамматика теориясы. – Пекин: «Бизинис» баспасы, 1996).

[2] ҚРБЖҒ А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты. Қазақ грамматикасы. – Астана, 2002.

[3] Хамит Темір: Қазіргі Ұйғур тілінің грамматикасы, (морфология). – Пекин: «Ұлттар» баспасы, 1987.

[4] 黄伯荣、廖序东：《现代汉语》（下册），北京：高等教育出版社，2006。（Хуаң Борұң, Ляу Шүдоң. Қазіргі қытай тілі. –Пекин: «Жоғары оқу-ағарту» баспасы, 2006).

[5] 胡明扬：《语法和语法体系》，北京：人民教育出版社，1990。（Хұ Миняң. Грамматика мен грамматика жүйесі. – Пекин: «Халық оқу-ағартуы» баспасы, 1990).

[6] 吕叔湘：《汉语语法分析问题》，北京：商务印书馆，1979。（Лү Шүшяң. Қытай грамматикасына талдау мәселесі. –Пекин, «Бизнес» баспасы, 1979).

[7] R.R.K.哈特曼、F.C.斯托克：《语言与语言学词典》，上海：上海辞书出版社，1982。（Р.Р.К.Хартманн. Тіл мен лингвистика сөздігі. – Шанхай: «Шанхай сөздік» баспасы, 1982).

[8] 王远新：《语言理论与语言学方法论》，北京：教育科学出版社，2006。（Уаң Йуаншэнь. Тіл теориясы және тіл білімінің методологиясы. –Пекин: «Оқу-ағарту ғылымы» баспасы, 2006).

[9] 张定京：《实体语法理论——哈萨克描写语法学方法论》，北京：中央民族大学出版社，2015。（Жаң Динжэнь. Нақ тұлғалы грамматика теориясы: қазақ тілінің сипаттамалы грамматикасының методологиясы. –Пекин: «Орталық ұлттар» баспасы, 2015).

[10] 张定京：《汉语与哈萨克语的语序》，载《语言与翻译》，2005(1)。（Жаң Динжэнь. Қытай тілі мен Қазақ тілінің сөз тәртібі жөнінде. // Тіл және аударма. 2005 (1).

[11] 张定京：《哈萨克描写语法学基本原理》，载《中央民族大学学报》2016（5）。（Жаң Динжэнь. Қазақ тілінің сипаттамалы грамматикасының негізгі қағидасы // Орталық ұлттар университетінің ғылыми журналы. 2016(5)).